

TÁJÉKOZÓDÁS

Husz Ildikó

AZ ANGOLSZÁSZ CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÉS HATÁSUK A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁRA*

A család történeti vizsgálatakor már több évtizede foglalkoztatja a kutatókat az a kérdés, hogy a nukleáris, tehát a szülőkből és nem házas gyerekeiből álló családrendszer elterjedése vajon a modern nyugati társadalom kialakulásával van-e összefüggésben, vagy sem. Azt az elméletet, amely a nagycsaládból a kicszaládba vezető utat a tradicionálistól a modern társadalom felé mutató fejlődés, ezen belül pedig elsősorban az iparosodás velejárájának tekinti, tömören fogalmazza meg William Goode a családi minták változásáról szóló alapmunkájában: „Ahol a gazdasági rendszer kersztülmegy az iparosodás folyamatán, ott a családi minták megváltoznak. A kiterjedt rokon kötelékek meggyengülnek, a leszármazási rendszerek felbomlanak, és általában a konjugális rendszer bizonyos formája jelenik meg – azaz a nukleáris család egyre inkább önálló rokonsági egységgé válik” (Goode 1963: 6).

A fenti evolucionista elméletet alapvetően kérdőjelezte meg Peter Laslett a hatvanas évek közepén. A *The World We Have Lost* című nagy hatású munkájában angliai lélekösszeírások statisztikai elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az angol társadalmat már az ipari forradalom előtt is a nukleáris család dominanciája jellemezte (Laslett 1965). Ez a felismerés követőket és bírálókat egyaránt munkára ösztönzött, ami végül is a történeti demográfián belül a családtörténeti kutatások önállósulásához vezetett.

A Laslett professzor és a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* kutatócsoport nevével fémjelzett irányvonalat a kezdetektől fogva a térben és időben értelmezett komparativitásra való törekvés jellemezte. Ehhez mindenekelőtt szükség volt az összehasonlíthatóságot biztosító módszertani alapra, amelynek kidolgozására a hetvenes évek elején került sor. Kiindulópontként a fent említett angol kutatás eredményei szolgáltak, és a további vizsgálatok annak eldöntésére irányultak, hogy vajon kiterjeszhető-e a nukleáris család iparosodás előtti dominanciájának feltételezése egész Nyugat-Európára nézve, illetve hogy milyen egyéb együttélési formák léteztek a világ más földrészein és Európa más régióiban. A vizsgálathoz Laslett kidolgozott egy klasszifikációt, amely szándéka szerint az egyes történetileg-földrajzilag-kulturálisan eltérő családtípusok megkülönböztetését szol-

* A fenti szakirodalmi áttekintés része a szerző „Család és társadalmi reprodukció” című PhD-disszertációjának. A kutatást az FO 18291. számú OTKA pályázati program támogatta.

gálja. Mivel ez a módszertani munka alapvetően meghatározta a családtörténeti kutatások kezdeti irányultságát és egyben referenciául szolgált (helyenként szolgál ma is) az ilyen témájú vizsgálatokhoz, ezért főbb pontjait érdemes röviden ismertetni.

A klasszifikációt ismertető tanulmány a „Household and Family in Past Time” című konferenciakötet bevezető írásaként jelent meg, amelyben Laslett az általa kidolgozott módszertan felvázolása előtt a történeti kutathatóság érdekében bevezetett, és a maitól eltérő módon használt fogalmakat ismerteti (Laslett 1972 1–89, a továbbiakban: „Introduction”). Definíciójában a család hangsúlyozottan nem a néprajzi értelemben vett rokonsági csoportként szerepel, mivel a történeti együttélési formák kutatásának tömeges forrásai, a névjegyzékek ennek vizsgálatára nem alkalmasak. Az elemzés tehát a családi (háztartási) csoportokon belüli, nem pedig az azok közötti kapcsolatokra vonatkozik. Magának a családnak a definiálása Laslettnél indirekt módon, a háztartás fogalmának körülhatárolása után történik. A fogalmi apparátusban ezért kitüntetett szerepet kap a háztartás, a később ismertetett klasszifikáció is ennek típusaira vonatkozik.

Laslett felfogása meglehetősen pragmatikus és egyben történeti, amikor a vizsgálathoz felhasználandó forrástípus, a különböző névjegyzékek készítőire bízva a háztartás határainak kijelölését. E szerint azok tekintendők egy háztartás tagjainak, akik az adott összeírásban egy csoportban szerepelnek. A csoportosítás az angol történeti források vizsgálata alapján három szempont szerint történt: az együtt felsorolt személyek rendszerint egy fedél alatt laktak, együtt végeztek bizonyos tevékenységeket, és vérségi vagy házassági rokonságban álltak egymással. A szerző az első két – más néven a lokális és a funkcionális – kritériumot egyetemes érvényűnek, míg az együtt élő háztartási csoportok tagjai közötti rokonsági kapcsolatot többségi, de nem általános jelenségnek tekinti (ugyanis a családi háztartásokat nem ritkán rokonságban nem álló szolgák, szolgálók, lakók stb. egészítették ki). Az univerzalitás megfogalmazása miatt az együtt lakás és a közös tevékenység kikerül a történeti vizsgálódás mezejéből, és a továbbiakban a háztartással kapcsolatos összehasonlító elemzés a háztartáson belüli rokonsági viszonyok összetettségének és a rokonok–nem rokonok arányának eltéréseire korlátozódik.¹

Az együtt élő háztartási csoport tagjait a háztartásfő, annak felesége és gyerekei, az egyéb rokonok, továbbá a szolgák/szolgálók alkotják. A család fogalma ettől annyiban tér el, hogy ez utóbbiakat nem tartalmazza, tehát végeredményben az együtt élő, egymással vérségi vagy házassági rokonságban lévő személyek együttesét jelenti.² Az előbb felsoroltak mellett a vizsgált összeírásokban felbukkantak még bérlők, látogatók, kosztosok stb. is, akik a tanulmányban összefoglalóan bentlakóként szerepelnek. Esetükben Laslett érezhetően bizonytalan az illetően, hogy vajon a háztartás tagjai közé sorolja-e őket, vagy sem. Végül is a probléma megoldásaként

¹ Egy későbbi cikkében a szerző röviden utal olyan esetekre is, amikor kulturálisan teljesen eltérő együttélési mintákkal találkozunk, ahol a lokalitás fenti kritériuma nem érvényesül (duolokalitás, poligámia esetében a multilokalitás), lásd Hammel–Laslett (1974: 77).

² A fogalmak explicit meghatározása gyakran a tanulmányban nem szerepel, így azok pontos jelentését a szövegkörnyezet, a szemléltető példák és a klasszifikációs táblához fűzött magyarázatok adják meg. Így például a család kifejezés a tanulmányban több összefüggésben is előfordul: tágabb értelemben az együtt lakó rokonok csoportjaként, szűkebben pedig a konjugális kapcsolaton alapuló „kiscsalád” ma használatos értelmében.

bevezeti a háznép („houseful”) fogalmát, amin az egy házban élőkét érti, és amelybe immár a bentlakók is beletartoznak³.

Mivel a háztartások struktúráját a szolgák jelentősen nem befolyásolják – érvel Laslett –, ezért a család összetételének leírása elvégezhető a háztartás összetételének vizsgálatával. Ezután közli a szerző az azóta Laslett-féle háztartástípológiaként ismert klasszifikációt, amelyben a következő kategóriák és osztályok szerepelnek:

1. Egyedül élők háztartásai:
  - a. özvegy
  - b. egyedülálló vagy ismeretlen családi állapotú
2. Nem-család háztartások:
  - a. együtt lakó testvérek
  - b. egyéb együtt lakó rokonok
  - c. meghatározatlan kapcsolatban álló együtt lakó személyek
3. Egyszerű családi háztartások:
  - a. házaspárok gyermek nélkül
  - b. házaspárok gyermek(ek)kel
  - c. özvegyember gyermek(ek)kel
  - d. özvegyasszony gyermek(ek)kel
4. Kiterjesztett családi háztartások:
  - a. felmenő ági kiterjesztés
  - b. lemenő ági kiterjesztés
  - c. oldalági kiterjesztés
  - d. az előbbi három altípus kombinációja
5. Többcsaládos háztartások:
  - a. felmenő másodlagos családi egység
  - b. lemenő másodlagos családi egység
  - c. oldalági másodlagos családi egység
  - d. frèrèche⁴
  - e. egyéb többcsaládos háztartások
6. Nem teljesen klasszifikálható háztartások⁵

A Laslett és Hammel által kidolgozott klasszifikáció hatékony módszernek bizonyult az iparosodás előtti korszak családtörténeti forrásainak feldolgozására, amelyet az is bizonyít, hogy annak alapján a világ számos országában indultak meg regionális és település szintű kutatások a háztartás-összetétel tanulmányozására. A vizsgálatok eredményei igen vegyes képet mutattak. Egyrészt a legtöbb európai országban kimutatható volt az egyszerű családok dominanciája vagy legalábbis jelentős elterjedtsége, ugyanakkor például Franciaország esete (ti. az északi és a déli területek szignifikánsan eltérő háztartás-összetétele) arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyes

³ A háznép („houseful”), a háztartás („household”) és a család („family”) hierarchikus fogalmi mellett Laslett használja még az együtt élő háztartási csoport („coresident domestic group”) kifejezést is, amely a felsorolt három megnevezés közül leginkább az elsővel rokonítható.

⁴ Ez a franciából átvett kifejezés a szülők vagy egyéb felmenő generáció jelenléte nélkül együtt élő házaspárok háztartásainak jelölésére használatos.

⁵ A családi formák leírásának alternatív módja a grafikus ábrázolás, amelynek szabályait lásd Hammel–Laslett (1974: 73–103). Tulajdonképpen helyesebb lenne a háztartásklasszifikációra Laslett–Hammel módszerként hivatkozni, amikor ettől eltérnek, azt csak a rövidség kedvéért teszem.

országokon belül nagy regionális különbségek találhatók.⁶ A leginkább egységes területet az észak–nyugat-európai régió alkotta, amelyhez Anglia, Skandinávia bizonyos területei⁷, a Németalföld és Franciaország északi része tartozott, és amelyet Laslett a család nyugati tradíciójának követőjeként azonosított. Az itt regisztrált egyszerű családi háztartási rendszer ideáltípusának szabályozó elemeit Hajnal a mindkét nem esetében megfigyelhető késői házasságban, a házasságkötés utáni saját háztartás alapításában, és a még nem házas fiatalok szolgaként való elhelyezkedésében (az ún. életciklus-szolgátságban) látta⁸. (Hajnal 1983)

Ugyanakkor úgy tűnt, minél inkább távolodunk Angliától, annál inkább valószínűsíthető a nukleáristól eltérő családformák létezése. Az egyszerű család ellentétéként Peter Czap beszámolt az oroszországi nagycsaládi együttélési forma elterjedtségéről⁹ (1983), míg az észak-nyugati és a keleti területet jelentős kiterjedésű köztes régió kötötte össze. Ez utóbbiba, az eltérő családformák keveredésével jellemzett térségbe volt sorolható többek között Magyarország is (Laslett 1977: 15-17). Később Hajnal már idézett teóriáját Európa demográfiai régióiról Laslett továbbfejlesztette azzal, hogy a demográfiai ismérvek mellett a háztartás mint munkaszervezet jellemzőit is vizsgálta, és ennek alapján a tradicionális Európa négy régióját vélte megkülönböztethetőnek (Laslett 1983). Ebben a felosztásban a nyugati/észak-

⁶ Ugyanez volt a helyzet Olaszország esetében a páрмаi és a toszkanai települések háztartás összetételének összehasonlításakor.

⁷ A skandináv kutatások sajátos helyzetben vannak a kontinensen folyó családtörténeti vizsgálatokhoz képest. Az északi országokban kiemelkedően jó történeti-demográfiai források állnak rendelkezésre: megbízható, pontos anyakönyvek, névszerinti lélekösszeírás-sorozatok maradtak fenn az iparosodás előtti időszakból. Ugyanakkor a nyelvi izoláció és az eltérő kutatási hagyományok miatt a vizsgálati eredmények csak lassan és részlegesen épültek be a kontinens kutatóinak tudáshalmazába. Ennek tulajdonítható, hogy a fent idézett összefoglaló munkájában Laslett még egységesen a nyugati modell követőjeként szerepelteti Skandináviát (1977: 29), holott dán, norvég, svéd és finn kutatóktól már évekkel korábban jelentek meg tanulmányok, amelyek az említett területen megfigyelhető igen nagy regionális különbségeket hangsúlyozták. A két véglelet Dánia és Finnország képviseli – az előbbiben a többcsaládú háztartások előfordulása meglehetősen ritka volt, míg az utóbbiban igen gyakori. A skandináv történeti-demográfiai kutatások addigi összefoglalása megtalálható Orvar Löfgren (1974) tanulmányában.

⁸ A hivatkozott tanulmány Hajnal egyik korábbi írásának kiegészítése, amelyben a szerző a Szentpétervár–Trjeszt közötti demarkációs vonallal húzta meg Nyugat-Európa történeti-demográfiai határát, amelytől nyugatra eső területekre a késői, a keleti részekre pedig a korai házasságkötési kor volt jellemző (Hajnal 1965). A háztartások összetétele szempontjából azonban a két régióra bontás elégtelennek bizonyult, az egyszerű háztartások létrejöttét és fennmaradását szabályozó normák szempontjából csak Északnyugat-Európa mutatkozott homogén területnek. Az ezen kívül eső térségek esetében az egyszerű háztartásokétól eltérő rendszerként Hajnal szerint csak az úgynevezett „joint household” (két vagy több, egymással rokonságban álló házaspárral jellemezhető) együttélési rendszer jelenléte volt azonosítható, amelynek elterjedtsége azonban nem volt egy meghatározott régióhoz köthető. Hajnal ez utóbbi típus szabályozó mechanizmusának – az előbbi formáció esetében említett szabályok ellentétéként – a korai házasságkötést, a fiatal párnak a szülői háztartásban maradását és a többcsaládú háztartások kisebbékké hasadását tekintette.

⁹ Czap a nyugat-európaiétól szignifikánsan eltérő kelet-európai családtípus, illetve demográfiai viselkedés jellemzőinek a többcsaládú háztartások nagy arányát, ezen belül a két- és többgenerációs együttélések gyakoriságát, az 5 főnél nagyobb átlagos háztartásnagyságot, és a szinte általános korai házasságkötést és gyermekszülést tartja (1983: 145).

nyugati térség mellett már önálló típusként helyet kapott Közép-Európa (pontosabban Nyugat-Európa középső része), a mediterráneum és a keleti régió is (az egyes földrajzi területek jellemzőit magyarul ismerteti: Andorka 1984: 179).

A kutatások egyik érdekes, új eredményeket hozó témája a Balkán jellegzetes családformája, a zadruga vizsgálata volt. A háztartástípusok szerinti kategorizálás azt mutatta, hogy a – szülők és házas gyermekeikből álló nagycsaláddal azonosított – zadruga jelenléte jól összefér a nukleáris családok nagyobb arányú előfordulásával. Ennek magyarázatát az említett családforma fejlődési ciklusának elemzése adta, amely megmutatta, hogy abban a nukleáris fázis éppúgy megtalálható, mint a többcsaládos, és a zadrugának, mint intézménynek a fejlődése éppen ezen fázisok egymáshoz viszonyított hosszának változásával ragadható meg (Halpern 1972; Hammel 1972). Ez a dinamikus megközelítés, amely egy létező családstruktúrát nem dologként, hanem folyamatként kívánt megragadni, előrevetítette a családtörténeti kutatások második hullámának egyik vizsgálati irányát. Azonban mielőtt erre rátérnénk, szót kell ejteni a Cambridge Group és főként Peter Laslett munkáját ért kritikákról is.

Már az összehasonlító vizsgálatok első eredményeinek megjelenését követően jelentek meg bírálatok a Laslett-féle klasszifikáció, és az ezen alapuló kutatási eredmények relevanciáját illetően. A legélesebben Lutz Berkner fogalmazott, amikor az „Introduction” minden lényeges elemét: a felhasznált történeti forrásokat, a definíciókat, a komparativitást szolgáló háztartástípológiát, és a Laslett által kifejtett elméletet egyaránt alkalmatlannak tartotta a család struktúrájának történeti tanulmányozására. Az angol vizsgálatnál alkalmazott lakólisták – érvelt Berkner –, és általában a XIX. század előtt készült összeírások nem tekinthetők a szó valódi értelmében vett censusoknak, mivel azokat különböző céllal, eltérő szempontok szerint készítették, és így a bennük szereplő összeírási egységek erősen függtek az összeírás céljától. A különböző jellegű listákon alapuló elemzések összevetésekor ezért fennáll a veszély, hogy valójában nem mást hasonlítunk össze, mint az összeírások ezen eltérő céljait. A háztartás Laslett-féle definíciójának sarkalatos pontja, tudniillik az együttlakás feltételének teljesülése jelentősen függ a helyi építészeti hagyományoktól és a településrendtől, tágabb értelemben pedig a társadalmi kontextustól, ami szintén hangsúlyozza a standard statisztikán alapuló komparativitás lehetetlenségét. A lakóhelyi kritérium helyett a rokonsági kapcsolatok fontossága kell, hogy a vizsgálatok fókuszába kerüljön – javasolta a szerző. A tanulmányban hivatkozott esetek, amelyek a nukleáris családtípus széleskörű elterjedtségét igyekeznek alátámasztani, inkább kiragadott példák, sem mint az egyes országok reprezentatív mintáinak tekinthetők, ráadásul az ezen alapuló következtetések általánosíthatóságának korlátait a magyarázó változók vizsgálatának hiánya miatt nem lehet meghúzni. Végül Laslett e korai munkájának elméleti következtetése, hogy tudniillik a nukleáris család intézménye dominánsnak tekinthető a tradicionális társadalmak többségében, nem megalapozott. A kötetben szereplő tanulmányok adatai ugyanis csak azt bizonyítják, hogy egy adott időpontban egy társadalom tagjainak nagy részét nukleáris családi együttélési formában találjuk, azonban a család mint társadalomszervező intézmény lényegi sajátosságairól csak annak fejlődési folyamatát vizsgálva nyerhető reális kép. Az eltérő fejlődési ciklusok alapján pedig világosan elkülöníthető a nukleáris mellett a törzscsalád és az úgynevezett „joint family” (rokoni többcsaládos

háztartás) ideáljai is, amelyeket a tradicionális Európában egymás mellett létező családformáknak tekinthetünk¹⁰ (Berkner 1975).

Amiért Berkner kritikáját hosszabban idéztem, annak oka az, hogy az általa felvetett problémacsokrok a családtörténeti vizsgálatok további kutatási irányait képviselő tanulmányokban rendre visszaköszönnék. Mint láttuk, Laslett maga is finomította elméleti következtetéseit az egyszerű család intézményének európai dominanciájáról, amelyet a négyrégió-koncepció megszületése is bizonyít. Ennek a háttérben azok az újabb kutatások álltak, amelyek addig feltáratlan területek családformáit kísérelték meg feltérképezni. Az extenzív adatgyűjtés a nyolcvanas, sőt a kilencvenes években is folytatódott, amint azt a *Journal of Family History* régiók és országok szerinti tematikus számai is jelzik¹¹. Végül is a legfontosabb kérdésekben a kutatóknak sikerült konszenzusra jutni. Általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a késői házasodással, születéskorlátozással, valamint a nukleáris családformával jellemzett „modern” család kialakulása nem kötődött közvetlenül az iparosodás folyamatához, sőt egyes területeken már az előtt is bizonyíthatóan létezett. Több kutatás eredménye pedig arról tanúskodik, hogy az iparosodás első szakaszában inkább a háztartásnagyság növekedése figyelhető meg.¹² Ugyanakkor azt is számos munka igazolta, hogy a változatlanul tünő struktúrák mögött lényeges belső módosulások zajlottak le¹³. Ezek nagy része természetesen nem volt független az iparosodás hatásától, azonban a két folyamat között inkább közvetett kapcsolatot érdemes keresni.

A fenti gondolatra építkezik a családtörténeti kutatások második hulláma, amelyben az érdeklődés a nagy tendenciák közötti összefüggések keresése helyett a vizs-

¹⁰ Lényegében hasonló érveket hoz fel Michael Mitterauer is, amikor a Laslett-tipológia használatának problematikusságát írja le saját, osztrák területen végzett kutatási tapasztalatai alapján (1979). További kritikai munkák hivatkozásai találhatók Granasztói (1982) lábjegyzeteiben. Az említett magyar nyelvű tanulmány továbbá számos bibliográfiai adattal bizonyítja, hogy a Laslettet ért kritikák ellenére a *Household and Family...* megjelenése fordulópontot hozott a családtörténeti kutatásokban, a kötet eredményei „határozott lökést adtak a modern családtörténeti koncepció kialakításához” (1982: 612).

¹¹ 1994-ben az egyik ilyen tematikus számban magyar kutatók írásai olvashatók egyes hazai népesedéstörténeti (és társadalomtörténeti) kérdéssel kapcsolatban (*Journal of Family History* 1994. Vol. 19. No.4.)

¹² Ezt a jelenséget többnyire a protoindusztrializáció hatásának szokás tulajdonítani, amely megnövelte a családok átlagos gyerekszámát azzal, hogy egyfelől az így elérhető magasabb kereset lehetővé tette a házasságkötés előrehozását, csökkentve ezzel a házasságkötési kort, másfelől felértékelte a gyermek mint munkaerőnövelő tényező szerepét. A protoindusztriális háztartásgazdaság Medick-féle koncepcióját újabban többen is megkérdőjelezzik (Pfister 1992). Más összefüggésben Anderson rámutat arra, hogy a vidékről az iparvárosokba vándorló munkáscsaládok nagyobb és komplexebb háztartásokat hoztak létre, mint a vidékiek (idézi: Wheaton 1987: 290). Ez is alátámasztja a rokonságkutatások azon megfigyelését, mely szerint a családok számára válságos időszakokban a rokonság stratégiai támogatást jelentett, elősegítve ezzel az új helyzethez való alkalmazkodásukat.

¹³ Gondolok itt elsősorban a demográfiai változások (csökkenő gyerekszám, hosszabb várható élettartam) hatására, de ide sorolható a családon belüli intimitás, a magánélet megjelenése, és ezzel összefüggésben a generációk közötti kapcsolatok átalakulása, vagy az egyes, korábban családi funkciók leválásának következményei. A morfológiai változatlanság mögötti változásokat hangsúlyozza Gaunt is az északi országok családi életének átalakulásával kapcsolatban (1987). A mentalitás történeti változásának tanulmányozásával több neves kutató is foglalkozott, itt említhetjük Ph. Aries, J. L. Flandrin, E. Shorter, vagy L. Stone nevét.

gálatok mélyebbé tételére, a szubsztantív különbségek megragadására irányul. A szemléletváltást – azon belső fejlődés mellett, amely a családtörténetet a történeti demográfián belül önálló részdiszciplínává avatta – elősegítette az európai társadalomtörténetben a hetvenes, nyolcvanas években nyomon követhető paradigmaváltás is.¹⁴ A „new social history” (vagy eredeti megfogalmazásában „nouvelle histoire”) új megközelítése a kvantitatív módszerek helyett a korábban nem, vagy alig használt, kvalitatív módon feldolgozható forrásokat helyezi előtérbe. A nagy társadalmi strukturák, fejlődési folyamatok, gazdasági ciklusok leírása helyett szerepet kap a kulturális-mentális változások, az egyéni világok „konstruálódásának” vizsgálata, az elit csoportok élete felől az érdeklődés a hétköznapi emberek világa felé fordul („reconstruction of lives as people lived them”).

Ez a szemlélet- (vagy paradigma-) váltás a családtörténeti kutatások súlypontjainak áthelyeződésében is nyomon követhető. A kiindulópontot, mint láttuk, két makrofolyamat: az iparosodás és a családformák változása közötti kapcsolat feltérképezése jelentette, azonban a hetvenes, nyolcvanas évek kutatási irányjaiban már más jellegű kérdések fogalmazódtak meg. Az egyik új irányzatot a rokonsággal kapcsolatos tanulmányok jelentik, amelyek a család mint együtt élő háztartási csoport lasletti konstrukciója helyett valóságos társadalmi egységeket keresve a rokonságot teszik meg vizsgálatuk kiindulópontjául¹⁵. A témaválasztás eleve meghatározza a kutatás léptékét: a rokonsági hálókat és azok szerepét a családi élet alakulásában csak mikroszinten, egy-egy közösségen belül lehet vizsgálni. Az irányzat alapkérdése az, hogy vajon a rokonsági rendszer milyen szerepet töltött (tölt) be a családok életében, segítette-e vagy inkább akadályozta a változó társadalmi feltételekhez való alkalmazkodást. Számos rész tanulmány született, amelyek vizsgálták a rokonság szerepét a háztartásban, a családi gazdaságban, a lokális közösség szerveződésében, a migrációs minták alakulásában.¹⁶ A felhasznált források köre és a feldolgozás módja is kibővült: a cenzusok helyett olyan, korábban kevésbé használt irattípusok is feldolgozásra kerültek, mint a végrendeletek, a bírósági perek anyagai, különféle szerződésekről szóló iratok, a migráció nyomon követését célzó különféle típusú források. Az addig szinte csak családrekonstrukció céljából alkalmazott egyházi anyakönyvek feldolgozásakor a szülők neveinek kigyűjtése mellett érdekes lett a keresztszülők kilétének tanulmányozása is, amely a családok közötti kapcsolatok feltérképezéséhez nyújt segítséget. Újra az érdeklődés középpontjába kerültek a genealógiák, de azok használata eltér az eredeti, Henry által javasolttól. Ugyanis elsősorban nem demográfiai arányszámok kiszámítására alkalmazzák azokat, hanem

¹⁴ A társadalomtörténetben végbemenő paradigmaváltás hatásáról a francia történeti demográfia megújulásában lásd Őri Péter (1998) áttekintő tanulmányát. A francia és az angol társadalomtörténet sajátos kapcsolatáról Sonkoly–Verdier (1996) rövid írásában olvashatunk.

¹⁵ Ebben az irányzatban tagadhatatlan a történeti- és a társadalom-antropológia, elsősorban Jack Goody és Martine Segalen munkáinak hatása. A rokonság helyett más kutatók a szomszédsági kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák.

¹⁶ A rokonságkutatások történetéről lásd Wheaton (1987) tanulmányát.

annak bemutatására, hogy a család hogyan ágyazódik be rokonsági és szomszédsági kötelékek hálójába.¹⁷

A családtörténeten belül kialakuló másik markáns irányzatot az életútelemzés alkalmazása, és ezzel az időhasználat változása jelenti. Amíg a hagyományos társadalomtörténet csak a kronologikus időt ismerte, addig az életciklus-, majd az életútelemzés felhívja a figyelmet az egyes idősíkok (egyéni idő, háztartási idő, társadalmi idő) egymástól való eltérésére. Az új szemlélet alapjait a Berkner-kritika kapcsán már említett fejlődési ciklus megközelítés jelentette, amelynek gondolati gyökere az antropológus Fortesig nyúlik vissza (Fortes 1971).¹⁸ A család mint ciklikus folyamat, illetve ennek eltérő fázisainak leírásánál a kiinduló felismerés az volt, hogy a fontosabb családi események (házasodás, gyermekszülés, háztartásalapítás) bekövetkezésével az egyének életciklusai családi ciklusokban kapcsolódnak össze. Az egyéni sorsfordulókra analóg módon meghatározható a család „születési időpontja” is, amelyet a szülők házasságkötése jelent, és a „halálozás éve” is, amelyet a kutatók az egyik, vagy mindkét szülő halálának időpontjával azonosítanak. A kettő közötti időszakot demográfiai és egyéb (főként társadalmi normák által szabályozott) események tagolják, amelyek a családi ciklus különböző fázisait választják el egymástól. Ezen fázisok egymáshoz viszonyított hossza és egymás utáni bekövetkezésének sorrendje adja az egyes családformák megkülönböztetésének alapját. Ilyen sajátos fejlődési ciklussal írható le Berkner szerint például a törzscsalád, amely leírás egyben ezen családforma önállóságának, tehát mind a nukleáris, mind a komplex családtól való szignifikáns különbözőségének bizonyítéka¹⁹ (Berkner 1972). Más családformák esetében is találkozunk ilyen leírásokkal, például a már említett Czaptanulmány az orosz nagycsalád, Hammel pedig a szerb zadruga sajátos fejlődési ciklusait írta le²⁰.

¹⁷ Segalen kimutatta, hogy a nukleáris háztartásszerkezet mögött megtalálható volt a fiatal párok azon törekvése, hogy térben minél közelebb maradjanak a szülői háztartáshoz. Reherth idézve: „...dacára annak, hogy maguk a háztartások elkülönülnek, a családi kötelék ugyanazon család különböző háztartásai között az emberi és gazdasági kapcsolatok örökké jelenlévő meghatározó faktora volt” (1991: 77).

¹⁸ Peter Laslett az „Introduction”-t ért kritikákra válaszolva maga a múlt századfordulóig vezető vissza a családi fejlődési ciklusok gondolatának megjelenését (1987: 277-278).

¹⁹ A fejlődési ciklus felrajzolásakor komoly módszertani problémát jelent, hogy egy-egy lokális közösségről szeriális név szerinti lélekösszeírások, amelyekből az egyes fázisok azonosíthatók, csak igen kis számban maradtak fenn a tradicionális korszakból. Ezen probléma megoldására Berkner tanulmánya kiváló tanpéldát szolgáltat, amikor a családtípusoknak a háztartásfő kora szerinti bontásban szerepeltetésével egy év censzusának adatai alapján sikerül megrajzolnia a törzscsalád fejlődési ciklusát.

²⁰ Ebből a szempontból különösen Hammel kiváló tanulmánya érdemel figyelmet, amely a szerb zadruga példáján bemutatja, hogy külső kényszerek hogyan növelték meg a nem összetett háztartások előfordulásának gyakoriságát, miközben a háztartási ciklus felépítése, és a mögötte meghúzódó rokonsági ideológia lényegében nem változott (1972). További érdekes példákat találunk Franciaország esetében, ahol Agnes Fine-Souriac a törzscsaládokat, Martine Segalen pedig a nukleáris családok területén végzett hasonló alapos vizsgálatokat (Segalen 1986: 27-28).

Az életútelelemzés²¹ egy ennél dinamikusabb megközelítést javasol, amikor azt vizsgálja, hogy milyen módon történik az egyéni és a családi élet fordulópontjainak időzítése („timing”). Ebben a megközelítésben az egyén és család között interakció zajlik, amelynek lényege az egyéni és kollektív célok összehangolása. Ezen interakció ugyanakkor a változó történeti idő kontextusában zajlik, ezért a végkimenetelt, az individuális/családi eseményt az aktuális társadalmi körülmények, kulturális feltételek befolyásolják. A családi események ütemezésére ezenkívül a korábbi fordulópontok is hatással vannak, pozitív és negatív mintákat szolgáltatva a későbbi interakciók kimeneteléhez és azok következményeihez.

Az elemzésekben kitüntetett szerepet kap az idő értelmezése. Az egyéni preferenciák és a családi szükségletek egyeztetése nem más, mint az eltérő időmértékek: az egyéni, a családi és a történeti idő összehangolása. Maga az egyéni idő is társadalmi kontextussal bír, összetett jelenség. Az egyén korát ugyanis nemcsak a születése óta eltelt időszak, tehát a kronologikus idő jelzi, hanem az interakcióban való részvétele szempontjából éppúgy fontos társadalmi kora is, amely „társadalmilag konstruált jelentésekben és az életesemények és szerepek mintáiban” ölt testet²² (Hareven 1987: 181). A családi idő a családi életnek a fejlődési ciklusoknál már említett fordulópontjait, és ezzel kapcsolatban az egyéni szerepek változásait jelzi. A harmadik időszik a történeti idő, amelyben az egyént az azonos időben születettekkel, azaz születési kohorszána tagjaival a közösen megélt történelmi tapasztalat kapcsolja össze (Hareven 1977, 1987; Elder 1987; Sieder–Mitterauer 1983).

Mint az eddigiekből kitűnt, az életútelelemzés elméleti irányzata nemcsak a hagyományos időszemlélettel szakít, hanem az egyénnek a társadalmi folyamatokban játszott szerepét is újrafogalmazza. A családi események időzítése mint az egyén és a család közötti interakció végeredménye a passzív, külső kényszerekhez alkalmazkodó szereplők helyett aktív, saját életüket alakító embereket feltételez. Elvben legalábbis ezt az értelmezést nyújtja az életútelelemzés, azonban a konkrét kutatásokban inkább a társadalmi változásokhoz való adaptáción, mint a szabad cselekvésen van a hangsúly. Ezen utóbbi szemlélet csak a módszertani individualizmus társadalomtörténetben való megjelenésekor kap majd valódi jelentőséget.

A fenti két irányzat mellett a hagyományos megközelítés belső fejlődésének eredményeként lehet értékelni a családi stratégiák kutatási irányának megjelenését. Az ehhez kapcsolódó tanulmányok a család és más intézmények, társadalmi folyamatok közötti kölcsönhatásokra hívják fel a figyelmet. A vizsgálatok alapvetően két irányban indultak el: egyrészt a családnagyság- és összetétel, a házassági minták különbségeire ható demográfiai, gazdasági, jogi stb. faktorok kutatását célozzák, másrészt azt tanulmányozzák, hogy a család- és háztartásösszetétel hogyan hat a demográfiai, gazdasági és társadalmi stratégiákra (Rudolph 1992).

²¹ Az életútelelemzés történetének összefoglalását lásd Elder (1987) gazdag hivatkozással ellátott tanulmányában.

²² A kronologikus idő–társadalmi idő megkülönböztetésében kap értelmet például a gyermekkor történeti vizsgálata, azaz annak összehasonlítása, hogy az egymást követő történeti korszakokban hogyan változott, tolódtott ki a gyermekkor végének, a felnőtté válás kezdetének időpontja. Ugyanígy az öregedés folyamatának bizonyos életkorhoz kötése is társadalmilag konstruált, tehát térben és időben változó jelenség.

Az irányzat széles spektrumot átfogó témáinak új eredményei közül kettőt emelnék ki. Az egyik a családi stratégiákra ható endogén tényezőkkel kapcsolatban az ökotípus fogalmának megalkotása és használata a családnagyság különbségeinek magyarázatára. Magát a fogalmat David Gaunt dolgozta ki svédországi vizsgálatainak alapján, amelyekben kimutatta, hogy a helyi humán-ökológiai különbségek hogyan hatnak a demográfiai viselkedésre. Az egyes tényezők kombinációi ökotípusokat alkotnak, amelyek alapvetően befolyásolják a háztartásnagyságot és összetételt. Ezt a gondolatot Michael Mitterauer is felhasználta, amikor magyarázó sémájában oksági viszonyt állított fel az ökotípus, az egyes gazdaságok munkaerő-szükséglete és a domináns családforma között. Tanulmányában osztrák adatok alapján kimutatta, hogy a marhatenyésztő területeken, ahol a családi gazdaságok munkaerő-szükséglete egész évben állandó, a kiterjesztett családok (vagy az állandó mezőgazdasági bér-munkások) előfordulása volt gyakori, míg a szőlőkultúra és a gabonatermelés szezonális munkaerőigénye a napszámokkal időszakosan kibővített kiscsaládi gazdasági szervezet elterjedésének kedvezett²³ (1992).

A háztartás-összetételt alakító tényezőkkel kapcsolatban fontos kutatási téma lett az örökösödési rendszer hatása.²⁴ A kutatók többnyire az osztó-osztatlan öröklés dichotómiájában vizsgálták az eltérő szokásjogú területek domináns háztartástípusait, és azt találták, hogy míg az osztatlan öröklés többnyire együtt járt a többgenerációs törzscsaládi háztartások előfordulásával, addig az osztó öröklés esetében találkozni lehet mind kiscsaládos, mind többcsaládos forma kialakulásával.²⁵ Rudolph Lengyelország három régiójának vizsgálata alapján úgy találta, hogy erős korreláció figyelhető meg az ökotípus és az öröklés között (1992). Ugyanakkor Mitterauer ezt az összefüggést saját kutatásai során csak a szőlőművelő területek osztó öröklési rendszerével tudta igazolni, és egyben felhívta a figyelmet az ökitípus-magyarázatok alkalmazhatóságának korlátaira (1992).

²³ Hasonló módon Fél Edit és Hofer Tamás is a gazdaságok eltérő munkaerő-szükségletével hozzák összefüggésbe a családok nagyságát, nemek és életkorok szerinti összetételét (Fél-Hofer 1997: 144–190).

²⁴ Ebben a témában *Family and Inheritance* címmel egy gyakran hivatkozott tanulmánykötet is megjelent, amely az örökösödési rendszer számos aspektusát tárgyalja. Sajnos a kötetben csak Nyugat- és Dél-Európával foglalkozó írásokkal találkozunk (Goody-Thirsk-Thompson 1976).

²⁵ Berkner például a németországi régiók összehasonlító vizsgálata alapján azt állítja, hogy szoros összefüggés volt az osztott öröklés és a nukleáris családok előfordulása között. Továbbá ez a rendszer együtt járt a kisebb birtoktestek kialakulásával, míg a törzsöröklés nagyobb földbirtokok művelését tette lehetővé (1976). Macfarlane viszont a 13–14. századi Angliát vizsgálva az osztott öröklésű területeken „az orosz nagycsaládrendszerhez közel álló szisztémát” talált, mivel a földosztást az örökösök az apa halála után még néhány évig ténylegesen nem hajtották végre. Bizonyos idő után az ilyen nagycsaládok felbomlottak, ami gyakran úgy következett be, hogy az egyik fiú kivásárolta a testvérei részét az addig közösen művelt földből (Macfarlane 1993: 5. fejezet). A háztartástípus és az öröklési rendszer szoros kapcsolatát hangsúlyozta Goldschmidt és Kunkel tanulmánya is, amelyet az osztatlan öröklés–törzscsalád, a fiági osztott öröklés–testvérházaspárok együttállása, egyenlő osztott öröklés–nukleáris család megfeleltetésekkel tartottak leírhatónak (idézi Andorka 1975). Az előbbi tanulmányokon és a *Family and Inheritance* említett kötetén kívül további hivatkozások találhatók Sabeau kötetében (1990: 13–15. o. lábjegyzetek).

Szót kell ejtenünk még a családtörténet, és a társadalomtörténetben az utóbbi évtizedben felbukkanó új irányzat, a mikrotörténelem²⁶ kapcsolatáról. Amíg a húszas, harmincas években induló Annales-iskola a durkheimi szociológiától vette alap gondolatát, mely szerint a társadalmi tények nem vezethetők vissza maradéktalanul egyének jellemzőire, addig a mikrotörténetírás metodológiai alapját a módszertani individualizmus jelenti. Az addig passzív, különböző külső kényszerekhez alkalmazkodó egyének a mikrotörténeti vizsgálatokban aktív szereplőkként tűnnek fel, állandóan változó kapcsolatrendszereikbe ágyazva, amelyekben választásaikat, döntéseiket meghozzák. A történész feladata a történetírás „intézménytelenítése”, tehát nem az intézményesült folyamatok előre meghatározott fogalmakkal való „konstruált valóságának” leírása (lásd iparosodás, modernizáció stb.), hanem annak vizsgálata, hogy hogyan válhatnak lehetségessé ezek a folyamatok, hogyan hozzák létre maguk a társadalmak azt, amit társadalmi kényszernek nevezünk. Ebből a szempontból lényeges a kutatás helyes léptékének megválasztása, amely kiindulópontként a mikroszintet preferálja, hiszen csak ezen a szinten tárható fel az egyéni döntési situációk, a választási lehetőségek sokfélesége. Ugyanakkor a kutatás nem ragadhat le a mikroszintű elemzésnél, végső célként általánosítható következtetések levonására törekszik.²⁷

²⁶ Jacques Revel, a mikrotörténetírás ismert személyisége az elmúlt évben az ELTE-n működő Atelier Intézet meghívásából járt Magyarországon, amelynek során előadást tartott az irányzat kialakulásának tudománytörténeti kontextusáról, intézményi háttéréről, bizonyos elméleti és módszertani vonatkozásairól. (Az irányzat kifejtésénél a továbbiakban az előadáson elhangzottakra támaszkodom.) Mint ahogy Revel előadásából kitűnt, a mikrotörténelem (még?) nem új paradigma, hanem több módszer együttesét jelentő történetírói gyakorlat, amelynek ismertsége és elismertsége országonként változó.

²⁷ Ez az a pont, ahol a mikrotörténetírás kiforratlansága megmutatkozik, ugyanis eddig nem tudta meggyőző módon megoldani a léptékváltás, tehát a mikro–makroszint összekapcsolásának problémáját.

A mikrotörténelem érdeklődése a család és a rokonság iránt elsősorban annak köszönhető, hogy ezek alkotják az egyének természetes kapcsolatrendszerét. Több nagy hatású munkában is központi szerepet játszanak a családi és rokonsági kapcsolatok²⁸. Ezekben a tanulmányokban azonban a család gyakran magyarázó tényezőként tűnik fel valamely más folyamat értelmezésében, míg a családtörténeti kutatásokban éppen fordítva: annak egyes jellemzője (nagyság, összetétel) a magyarázandó változó. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy éles határvonal húzható a mikrotörténelem családtörténeti irányultsága és a családtörténet mint kutatási irányvonal között. Jól szemlélteti ezt David W. Sabean nagyszabású Neckarhausen-monográfiája,²⁹ vagy Jürgen Schlumbohm belmi egyházközségről írt dolgozata. Mindkét kutatás hagyományos családtörténeti kérdéseket helyez vizsgálódása fókuszába. Sabean tanulmánya arról szól, hogy a piacosodás, a tőke benyomulása hogyan hatott a család belső dinamikájára, hogyan változtatta meg a munka nemek szerinti elosztását, a családon belüli szerepeket, a generációk közötti vagyonátruházás módját, és a hatalomgyakorlás mintáit (Sabean 1990). Míg a vizsgált település, Neckarhausen esetében az osztó öröklési rendnek köszönhetően a népességnövekedés nem okozott lényeges változást a tulajdoneloszlásban, addig Schlumbohm példájában az osztatlan örökösödés következményeként a népességszaporulat egy földtulajdon nélküli réteg kialakulásában jelentkezett. A szerző bemutatja, hogy hogyan formálódott egyre inkább osztályá ez a réteg, amely folyamatban a demográfiai és a rokonsági stratégiák alakítása éppúgy szerepet játszott, mint az agrárágazat és a protoindusziális keretek között működő helyi textilipar fejlődése (Schlumbohm 1992, 1996).

²⁸ Vegyük például Maurizio Gribaudi munkáját, aki a torinói munkásnegyedben a fasizmus behatolását kívánta megmagyarázni. Az oral history és a terepmunka módszereit felhasználva végül is arra a következtetésre jutott, hogy a negyedben kezdetben megfigyelhető szocialista diskurzus a családok közötti, kölcsönös szívességeken alapuló funkcionális kapcsolatok létrejöttét segítette elő, illetve fennmaradását szolgálta, majd amikor ezen kapcsolatok funkcióját átvette más intézmény (a társadalombiztosítás), akkor a családok eltérő társadalmi háttérét és aspirációit elfedő szocialista diskurzus jelentősége is elhalványult, teret engedve olyan megkülönböztetésen alapuló szélsőséges ideológiának, mint a fasizmus (Gribaudi tanulmányát ismerteti Bódy 1999). Egy másik példa Simona Cerutti szintén Torinó életével foglalkozó könyve, amely a városi lakosság céhes tömörülését kívánja megmagyarázni a 18. század elején. A szerző alapos vizsgálattal térképezi fel a városban fellelhető különböző házassági stratégiákat. Leírja, hogy a pestisjárvány hogyan változtatja meg ezeket, a változás hogyan járul hozzá ahhoz, hogy a helyi és a központi hatalom konfliktusából végül is az utóbbi kerül ki győztesen, és ez hogyan vezet el addig, hogy a helyi hatalomból kiszoruló társadalmi csoportok érdekeik és politikai szándékaik kifejezésére hogyan találják meg a céhekbe szerveződés formáját. Cerutti dolgozatában hangsúlyozza a mikrotörténeti megközelítés és a helytörténet közötti különbséget, amikor rámutat arra, hogy a torinói eset nemcsak helyi sajátosságokat mutat, hanem az egyben „az egyének, az intézmények, az ideológiák közötti kapcsolatok története, amelyek egy adott pillanatban kialakulnak személyek és intézmények, viselkedések és ideológiák között” (idézi Czoch 1999)

²⁹ Sabean monográfiájának tavaly megjelent második kötetében az előszóban azt vallja, hogy anélkül írt „mikrotörténetet”, hogy ismerte volna ezt a kifejezést. Ez is arra utal, hogy a mikrotörténelemnek nincs elméleti ortodoxiája, csak közös módszerei. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének bizonyos elméleti előfeltevései, mint például az egyéni cselekvésekre visszavezethető társadalmi jelenségek tételezése.

A magyar család- és háztartástörténeti kutatásokat nem jellemezte, jellemzi a témák és irányzatok fenti sokszínűsége, ami elsősorban intézményi és tudománytörténeti okokra vezethető vissza. A családdal foglalkozó kutatások kezdeti irányultságát a néprajzi irodalom inspirálta, amely elsősorban a századelőn is még megtalálható többgenerációs nagycsaládot, mint archaikusnak tartott formát tette vizsgálatá fókuszába³⁰. A történeti kutatások megindulásakor ezért a fő kérdés az volt, hogy a néprajzi munkákban leírt nagycsalád mennyire jelenthette a domináns családformát az elmúlt évszázadokban. A főként adóösszeírások alapján készült történeti vizsgálatok több település és uradalom esetében is kis átlagos háztartásnagyságot mutattak ki,³¹ amiből arra lehetett következtetni, hogy a szülőkből és több házasságból álló nagycsalád elterjedése legalábbis korlátozott lehetett. A korai munkák közül kiemelkedő figyelmet érdemel Tamásy Józsefnek az első magyarországi népszámlálás adataiból kigyűjtött háztartásstatisztikája, amely az első kísérlet volt az egész országra vonatkozó adatok közzétételére. Amint a tanulmányban szerepel, a József-korabeli Magyarországon a háztartások átlagos nagysága 5,28 fő volt, amely az átlagos gyerekszám tekintetében háztartásonként alig 3 gyermeket jelentett. A házasságok és a háztartások számának egybevetése alapján legfeljebb 12-13 százaléka volt tehető a többcsaládú háztartások előfordulásának aránya. Mint arra Tamásy is felhívta a figyelmet, a korszak ismert rossz halandósági viszonyai nem is igen tették volna lehetővé a háromgenerációs nagycsaládi forma nagyobb elterjedését.³² A háztartásnagyságra kapott kiugróan magas horvátországi értékek valószínűleg együtt élő testvérháztartások gyakoribb előfordulását jelentették (Tamásy 1963). Tamásy tanulmányának a makrosztatisztikai megközelítés mellett az volt a másik jelentősége, hogy ezzel a néprajz és a történelem mellett a nálunk akkoriban kialakuló történeti demográfia is képviseltette magát a család- és háztartástörténeti kutatásokban.³³

Az első vizsgálatoknak, úttörő jellegük és vitaindító eredményeik ellenére megvolt az a hátrányuk, hogy nem egységes kategóriarendszerrel dolgoztak, ezért a kapott eredmények egymással és a külföldi hasonló adatokkal nehezen voltak összevetethetők. Ez a komparativitásra való törekvés motiválta Andorka Rudolfot abban, hogy a hetvenes években egységes módszertan alapján szisztematikus mikroszintű kutatásokba kezdjen, viszonylag rövid időbeli késéssel nálunk is meghonosítva a Laslett-féle háztartástipológiát. Az első ezzel a módszerrel történt településszintű vizsgálat két református falu, Alsónyék és Kölked háztartásait dolgozta fel. Az eredmények azt mutatták, hogy nemzetközi összehasonlításban a két település adatai

³⁰ A néprajzi munkákra hivatkozók főként Morvay Judit, Gunda Béla írásait említik. Ugyanakkor más néprajzkutatók (pl. Fél Edit) már korábban is a nagycsalád korlátozott elterjedését valószínűsítették (Andorka 1975; Faragó 1977; Andorka–Faragó 1983, 1984; Faragó 1997a).

³¹ Lásd Szabó István, Zimányi Vera, Veress Éva, Kosáry Domokos munkáit (idézi Andorka 1975: 341).

³² Ugyanígy a demográfiai tényezőknek az átlagos háztartásnagyságot korlátozó voltát mutatta be – Coale modelljét felhasználva – Thomas Burch stabil népességre kidolgozott demográfiai modelljében (1972).

³³ Itt kell megemlítenünk Dányi Dezsőnek a győri háztartásokról szóló szintén korai munkáját, amely az első népszámlálás fennmaradt családi összesítései alapján a háztartások típusokba sorolásával is foglalkozik (1965). Nagyobb területről, a veszprémi püspökség településeinek családjairól közöl részletes statisztikai táblázatokat Dávid Zoltán (1973).

erősen eltérnek a nyugat-európai hasonló adatoktól, így például a nukleáris családtípus előfordulásának gyakorisága mindkét esetben 50 százalék alatt maradt. Andorka megkísérelte hipotetikus állításokkal egy lehetséges magyarázatát adni a kapott eredményeknek, amikor feltette, hogy a bonyolult háztartások megfigyelt relatív gyakoriságát három tényező befolyásolta. Egyfelől valószínűsítette, hogy a XVIII–XIX. század fordulójára a vizsgált dél-dunántúli területen a gazdasági terjeszkedési lehetőségek már kimerültek, így nem volt mód új jobbágygazdaságok létrehozására. További feltevése szerint a kölkedi és alsónyéki magyarok az osztott öröklési rendet követték, amely az előbb említett gazdasági tényező mellett szükségszerűen a telkek elaprózódásához, végeredményben az elszegényedéshez vezetett volna. Ez ellen a jobbágyok nem a Hajnal által leírt nyugat-európai modellel, azaz a késői házasodással, illetve a cölibátussal, hanem a születéskorlátozással védekeztek, amelynek jeleire szociográfusok és történészek már régóta felhívták a figyelmet. Erre a jelenségre, tudniillik a bonyolult összetételű háztartások és a születéskorlátozás egyidejű előfordulására a külföldi szakirodalom addig nemigen ismert példát, ami ismételtelen felhívta a figyelmet a családi stratégiák rendkívüli sokszínűségére (Andorka 1975).

Andorka tanulmányának megjelenése után nem sokkal két országos/szintű háztartásstatistikai vizsgálat is született, az egyik Dányi Dezső, a másik Faragó Tamás nevéhez fűződik. Dányi többszintű elemzése 1777 és 1828 közötti különböző célú országos összeírásokat, 210 település esetében pedig XVII–XVIII. századi urbáriumokat használt fel a háztartások, családok nagyságának és összetételének elemzésére. A korszerű statisztikai apparátust felhasználó tanulmány főbb megállapításai a következők voltak: Az 1784–1787. évi népszámlálás és az 1828. évi összeírás időpontjában a háztartások nagysága és struktúrája szignifikáns eltérést nem mutatott. A családok nagyságát elsősorban a házas termékenység szintje befolyásolta, amely mutató értékében jelentős területi eltérések voltak megfigyelhetők. Így a dél-magyarországi vármegyék relatíve alacsony gyermekszáma már a XVIII. század utolsó harmadától kimutatható volt³⁴. Ezek közül néhányban az alacsony termékenység együtt járt a többcsaládos háztartások gyakoribb előfordulásával, azonban más megyéknél ez a kapcsolat nem állt fenn. Andorka kölkedi és alsónyéki adatai tehát inkább kivételesnek, mintsem általánosnak mondhatók a fenti összefüggés tekintetében. A háztartástípusokkal kapcsolatban az urbáriumokból az a következtetés szűrhető le, hogy Magyarországot már a XVII–XVIII. század fordulóján a nukleáris családok dominanciája jellemezte (Dányi 1977)

Faragó Tamás részben más források – a József-kori népszámlálás és az 1804-től készített nem nemesi összeírások – feldolgozása alapján az előbbitől lényegesen eltérő következtetésre jutott. Eredményei azt mutatták, hogy amíg 1787-ben a nagycsaládos (többcsaládos) háztartások nagyobb aránya csak bizonyos megyékben volt kimutatható, addig ezen régiók kiterjedése 1828-ra megnőtt, tehát a háztartásstruktúra lényegesen átalakult. A háztartások bonyolultabbá válásának tendenciája ugyanakkor hipotézise szerint csak a XVIII. század végéhez köthető, korábbi időszakokra nézve a nukleáris család dominanciáját feltételezhetjük. A fenti folyamatot a szerző a XVIII. század végétől bekövetkező túlnépesedési válsággal magyarázta, amelyre a

³⁴ Hasonló módon felrajzolhatók a nagycsaládos települések régiói is, amelyek főként a mai Magyarország déli–délnyugati és északi részén voltak találhatóak.

birtokos parasztság – további művelésbe vehető földterületek hiányában – részben a gyermekszám, részben pedig az új háztartások alapításának korlátozásával reagált. Ugyan a szerző összegzésében ezt az adaptációs stratégiát hangsúlyozza (ami egyébként Andorka korábban már említett hipotézisével egybevág), azonban a tanulmányban szerepel még legalább két másik, kevésbé kifejtett alkalmazkodási mód is, amelyek azonban a mellékletek segítségével jól kibonthatók. Az egyik az ország középső részére (Alföld, Duna-Tisza köze) jellemző: itt a földbőség ellenére jelentős számú zsellérség is kialakult, erősen differenciált helyi társadalmakat hozva létre, ugyanakkor ez a térség egyike a vizsgált időszak során újonnan kialakult nagycsaládos régióknak. A Nyugat-Dunántúlon és az északnyugati országrészben viszont a zselléresedés nem járt együtt a háztartásszerkezet számottevő változásával, itt továbbra is az egyszerű családforma dominált. Faragó magyarázata a relatív túlnépesedés és a háztartások bonyolultabbá válásának összefüggéséről tehát elsősorban a földművelés szempontjából kedvezőtlen adottságú, az árutermelésbe bekapcsolódni nem tudó, a kereskedelmi központoktól távolabb eső hegyvidékek és peremvidékek falvaira vonatkozik, míg – amint a szerző is elismeri – más régiók a társadalomfejlődés más-más útjait követték (1977: 134–141). További, a fentiekől eltérő fejlődést mutató típus a Délvidék, ahol úgy tűnik, a vizsgált időszakban semmi sem változott: a nagycsaládok elterjedése továbbra is együtt járt a földbőséggel.

Faragó egy nemrégiben megjelent tanulmányában a háztartások bonyolultabbá válásának tézisént kiterjesztette egészen a századfordulóra, és amellett érvelt, hogy „...A szűkebb értelemben vett Magyarország legnagyobb részén csak a századfordulón állt meg a XVIII. század végétől megfigyelt háztartás-növekedési tendencia, s a nyugat-európai típusú nukleáris családos háztartássá való átalakulás felé a struktúrában egészen a századfordulóra nem következett be egyértelmű áttörés” (1997: 224). Mivel a fenti tézis – tudniillik a háztartások bonyolultabbá válása, és ezzel Magyarországnak a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodása – meglehetősen nagy horderejű értelmezést és értékelést jelent, ezért érdemes röviden megemlíteni néhány, az állítás mögött rejlő módszertani feltevést:

1. Az első és legfontosabb feltevés az, hogy a József-kori népszámlálástól a századfordulóra terjedő időszak eltérő célú és szerkezetű makrostatistikai összeírásai összevethetők egymással, nem elsősorban a háztartásnagyság, hanem a háztartásszerkezet változásait illetően. A történészek ugyanis mind ez ideig inkább a komparativitással kapcsolatos aggályokat hangsúlyozták (gondolok itt például a család fogalmának az összeírás utasításokban is tetten érhető történeti fogalomváltozására), amelyek közül néhány forráskritikai problémára Faragó is kitér fent említett tanulmányaiban.

2. A felhasznált összeírásokban közölt adatok jellege miatt a háztartásszerkezet jellemzésére a szerző az „egy háztartásra eső 18 éven felüli fiú és nő” mutatót használja, amely feltevése szerint annál nagyobb, minél több a bonyolultabb, ez esetben a többcsaládos háztartások aránya. A fenti mutató azonban egyrészt csak a lefelé kiterjesztett többcsaládos családtípust jelzi (alulbecslés), másrészt csak akkor jó indikátor, ha a férfiak esetében az átlagos házasságkötési kor 18 év körüli, időben változatlan és térben homogén³⁵. Csak ekkor feltételezhetjük ugyanis, hogy a ház-

³⁵ További feltétel a teljeskörű, tehát közel 100 százalékos házasodási arány.

tartásban élő 18 éven felüli férfiak mindegyike egy-egy családot is reprezentál. Egy példával szemléltetve: ha minden gyermek házasságkötése után rögtön új háztartást alapít (nyugat-európai modell), viszont házasságkötésére csak 25 éves korába kerül sor, akkor a családban, születéskorlátozást nem feltételezve, 3-4 felnőtt (18 éven felüli) gyermek is élhet a családban egyszerre anélkül, hogy a szülőkkel együtt több-családos háztartást alkotnának. Az átlagos házasságkötési korról kapcsolatban pedig országos szinten annyit valószínűsíthetünk, hogy az időben növekedő tendenciát, térben pedig jelentős variabilitást mutatott.³⁶

3. A hosszú távú háztartásszerkezeti változások leírása elsősorban a háztartás-nagyság makroadatokból megfigyelhető növekedésén alapul, ami mögött az a további feltevés húzódik, hogy a háztartásnagyságból következtethetünk a háztartásszerkezet bonyolultsági fokára.³⁷ Ezt a feltevést mind a fentiekben már többször idézett külföldi, mind a magyar munkák megkérdőjelezzik³⁸ (Wall–Robin–Laslett 1983; Tamásy 1963; Dányi 1977).

Ha a fenti háztartásszerkezeti változás valóban hosszú távú (XX. század elejéig tartó), és az ország nagyobb részére kiterjedő folyamat volt, akkor igen érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy vajon ez a tendencia milyen okokkal magyarázható. Ugyanis a történészek által leírt folyamatok a XIX. század második felében, mint

³⁶ Az átlagos házasságkötési kor kiszámítása általában csak egy-egy település esetében megoldható. Faragó saját számításai szerint, valamint Dányi Dezső munkájára hivatkozva közöl egy táblázatot, amely alapján a vidéki Magyarországon 1777-ben a férfiak esetében ez a mutató 22,5 év, 1876-ban pedig 24,4 év volt. Ha ehhez hozzávesszük a városok minden bizonynyal magasabb adatait, akkor az előbbinél magasabb értékeket kapunk, ami valószínűleg még így is alatta marad a Hajnal által észak-nyugat-európainak nevezett házasodási modell 26 éves minimumának (Faragó 1997: 234; vö. Hajnal '983: 69).

³⁷ Lehetséges, hogy egy pontatlan megfogalmazás miatt félreértettem Faragó mondanivalóját, amely így szólt: „Ami a *hosszú távú háztartásszerkezet-változásokat* illeti, ott Magyarországon két korábbi vizsgálatom (13,14) alapján azt mondhatom, hogy az adatokkal ellenőrizhető időszakban két trend érzékelhető. A háztartások mérete (az átlagos háztartásnagyság) a 18. század végétől fokozatosan növekszik körülbelül a századfordulóig, majd attól kezdve gyors ütemben és folyamatosan esik. A háztartás-növekedési tendenciát igazolja a háztartásnagyságon kívül egyéb mutató is: az egy famíliára eső felnőtt fiúk és nők arányának növekedése a 19. század első évtizedeiben (7. tábla). Úgy vélem, ezek alapján bizonyítottan vehető, hogy a háztartásnagyság méretének növekedése nem kizárólag a gyermekek halandóságának javulása által előidézett létszámgyarapodásra vezethető vissza, hanem az együtt élő családok számának és arányának valós növekedését, a háztartásszerkezet tényleges átalakulását jelenti. A trend a századforduló körül változik meg Magyarországon – ez az az időszak (a 19. század vége–20. század első évtizede), amikor a néprajzi gyűjtések is egyre inkább a régi nagy együtt élő csoportok bomlásáról, a hagyományos háztartásszerkezet átalakulásáról adnak hírt” (Faragó 1997: 223). Az idézetben a szerző – az én olvasatomban – azt állítja, hogy a háztartásnagyság növekedéséből, amelyet adatai a XVIII. század vége és a XIX–XX. század fordulójá közötti időszakra mutatnak, következtethetünk a háztartásstruktúra átalakulására, amelyre viszont adatok csak az 1787–1828 közötti évekből állnak rendelkezésre. Az extrapoláció magyarázatának kulcsa lehetséges, hogy az idézetben is feltüntetett egyik hivatkozásban rejlik, amely a szerzőnek egy 1979-es, eddig nem publikált kézírata.

³⁸ Elég csak arra utalnunk, hogy hogyan szorult háttérbe a korábban előszeretettel alkalmazott MHS (mean household size) mutató a külföldi publikációkban a lényegi háztartásszerkezeti eltéréseket elfedő volta miatt.

például a paraszti agrotechnika fejlődése³⁹, a városi migráció, a demográfiai változások, majd végül a kivándorlás elméletben mind a háztartások egyszerűsödése irányába hatottak.

A fenti makrostatisztikai elemzések részben eltérő konklúziójuk ellenére abban megegyeztek, hogy a megyei adatokból egyértelműen kiderült: az alapvetően etnikai–felekezeti–kulturális és gazdasági tényezőkre visszavezethető különbségek a család (háztartás) mint társadalomszervező intézmény regionálisan eltérő mintáit eredményezték a XVIII–XIX. századi Magyarországon. Ezeket az eltéréseket plasztikusabbá tették a nyolcvanas évek mikroszintű kutatásai, amelyek egy-egy település, kistrégió összeírásainak adatait dolgozták fel. A Cambridge Group ajánlását követve ezek a vizsgálatok már a Laslett-módszer segítségével készültek, az átlagos háztartásnagyságnál finomabb mutatók felhasználását is lehetővé téve.

Faragó Tamás előbb Nagykovácsi, majd később még további hét Buda környéki település háztartásainak név szerinti feldolgozását végezte el. A kutatás célja – azon túl, hogy a regionális kutatások számára sztenderd módszert kívánt kidolgozni – az volt, hogy a különböző etnikumú és felekezeti települések kiválasztásával reprezentatív mintán lehessen vizsgálni a háztartás szerkezeti eltéréseket⁴⁰. A házassági minta, a házasságkötést követő lakóhelyválasztás, az együtt élő csoporton belüli rokonok kapcsolatok, és a háztartási ciklusok milyensége alapján a szerző három együttélési típust – ideáltípust – vélt megkülönböztethetőnek: a törzscsaládot, a zadrugát és a nagycsaládot. Az elsőt a késői és egalitárius házasságkötési kor, a neolokális lakóhelyválasztás, a családmaghoz kapcsolódó rokonok kis száma és közeli rokonsági foka, továbbá a háztartási ciklus domináns nukleáris fázisa jellemzi, míg a második típus ennek éppen ellenkezője: az igen korai (és férfisenioritást mutató) házasságkötés az együtt élő rokonok nagy számával és távolabbi rokonsági fokával, a háztartás vezetésének patriarchális voltával, és az összetett háztartásciklus-fázis dominanciájával kapcsolódik össze. A harmadik szinte minden jellemzőjében leírható a két előbb említett szélső típus köztes eseteként. Faragó szerint a fenti három családtípust „úgy kell tekintenünk, mint sajátos etnokulturális hatásokat tükröző, de a környezethez ugyanakkor dinamikusan alkalmazkodó mikro-rendszereket” (Faragó 1985: 93), így a törzscsalád a német, a zadruha a délszláv, a nagycsalád pedig a nyugati szláv és a magyar falvak etnokulturális sajátosságaihoz kapcsolható.

³⁹ Mint arra a néprajzi kutatások felhívták a figyelmet, a vaseke és az új szántási mód elterjedése már nem igényelt annyi férfi munkaerőt a föld megműveléséhez. Ugyanakkor például a minőségi állattenyésztés, főképp az igényesebb lótenyésztés olyan speciális gondoskodást igényelt, amit a parasztnak szívesebben bíztak családtagokra, mint fizetett munkesre. Az előbbihez hasonlóan a konyhakerti növényekre specializált árutermelés is megnövelhette a gazdaság munkaerőigényét.

⁴⁰ A szerző hangsúlyozza, hogy a reprezentativitás nem statisztikai értelemben értendő, hiszen valódi reprezentatív mintavételre megfelelő levéltári források hiányában nincs mód. Általánosabb következtetések levonásához az ad alapot, hogy mint a vizsgált pilisi járásról megállapítja, az „kicsiben szinte az egész ország 18. századi falusi társadalmát tükrözi” (Faragó 1985: 10–11; 33). A vizsgált települések mind etnikum, mind vallás tekintetében valóban vegyes képet mutatnak: a magyar református Tótfalu és Tök mellett feldolgozásra került három katolikus német, illetve német többségű falu (Nagykovácsi, Perbál, Dunabogdány), az ortodox szerbek által lakott Kalász, a horvát római katolikus Tököl és a szlovákok lakta, szintén katolikus Pilisszántó.

(Valójában a kép ennél sokszínűbb, minthogy az egyes „tiszta” esetek mellett előfordultak nem egyértelműen besorolható települések is.)

Már az előbb említett tanulmányban is megjelent a családciklusok szerinti megközelítés, amelyet Andorka sárpilisi vizsgálata kapcsán példákkal is tudott illusztrálni. Az említett település esetében ugyanis fennmaradt két, egymáshoz közeli időpontban – 1792 és 1804 – készült név szerinti összeírás, továbbá a születéskorlátozás kérdését kutatva a szerző már korábban elvégezte a falu családrekonstrukcióját. A vizsgálatból kiderült, hogy egy korai „demográfiai átmenetnek” köszönhetően a népesség szaporodásával nem tudott lépést tartani a háztartások számának növekedése, amelyre átmeneti megoldásként a házas fiúknak (többnyire azonban csak a legidősebbnek) a szülői háztartásban maradása kínálkozott.⁴¹ A tanulmány másik megállapítása szerint a többcsaládos háztartásban élés a családok nagy részét jellemezte fejlődési ciklusuk bizonyos fázisában, azonban a szegényebbek esetén ezen családtípus előfordulása csak kivételes lehetett (Andorka–Balázs–Kovács 1984, 1986).⁴²

A Cambridge Group ajánlásai által megújuló családtörténeti részdiszciplína a magyar történész-kutatókat is meghívta, akik közül többen is erőteljes érdeklődést mutattak a család történetisége iránt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a Történelmi Szemle egyes számaiban a nyolcvanas évek elején több, a Laslett-klasszifikációt alkalmazó tanulmány is megjelent egy-egy lokális közösség családformájának vizsgálatával kapcsolatban. Granasztói György Kassa 1549-es összeírását dolgozta fel, és ez alapján mutatta be a nukleáris típus erős dominanciáján nyugvó késő-középkori polgári család rendszerét. A tanulmány a morfológiai ismérvek helyett/mellett nagy súlyt fektetett a demográfiai viszonyok, a társadalmi-vagyoni rétegződés, az örökösödési-reprodukciós rendszer kereteibe beágyazott család működésének leírására. Granasztói néhány általánosabb, a demográfiai mentalitással kapcsolatos kérdés felvetése után a következőképpen fogalmaz:

„Az igazi, a fő kérdés azonban még általánosabb. Mint bevezetésül már utaltam rá, ezt a kérdést nem szabad úgy feltenni, mi a család. Azt kell néznünk, hogy működik. A látszólag szerényebb fogalmazás gyökeresen eltérő megközelítést fejez ki. A feudális kori polgári társadalom reprodukciós folyamata jól kivehetően arra irányul, hogy intézményeit, jog- és szokásrendjét többé-kevésbé változtatlanul tartsa fenn, így hagyományozódik nemzedékről nemzedékre a hatalmi politikai egyensúllyal biztosított »jólét«. A megértés útja tehát az, hogy vizsgáljuk, mihez és mennyire alkalmazkodik, hatékony-e, hogyan szerveződik társadalmi egésszé a sok egyed (család)” (1982. 647).

Az idézetben megjelenő, európai viszonylatban is korszerű szemlélet bár nem maradt visszhang nélkül, mégsem tudott gyökeret verni a magyar társadalomtudományos történetírásban, a történeti demográfiára gyakorolt hatása pedig még jelen-

⁴¹ Hosszabb távon a falu családjaiból egyre többen választották a születéskorlátozást, amely stratégia a kortárs és a mai irodalomban „egykezés” néven vált ismertté.

⁴² A magyar háztartásszerkezeti kutatások szintézisét jelentette Andorka Rudolf és Faragó Tamás közös tanulmánya, amely a rangos „Family forms in historic Europe” című kötetben jelent meg, és amelyben a szerzőpáros az addigi lokális és makroszintű vizsgálatok főbb eredményeit foglalta össze (Andorka–Faragó 1983., magyarul kisebb kiegészítéssel lásd a szerzők 1984-es írását).

téktelenebbnek mondható. Granasztói írásának megjelenését egy vita követte, amelyből három hozzászólást a Történeti Szemle is közölt (1983/1. szám Műhely rovata). A vitához kapcsolódó két empirikus vizsgálatból a történeti demográfiai indíttatású, lényegében Andorka Rudolf és Faragó Tamás nevével fémjelzett család- és háztartás-kutatások átvették a Balázs Magdolna–Katus László szerzőpáros tanulmányának eredményeit, amely a leginkább tükrözte a hagyományos morfológiai megközelítést. Az említett történészek egy Somogy megyei településcsoport XVIII. századi család- és háztartásrekonstrukcióját végezték el, és eredményeiket összevetették más magyar, illetve európai települések hasonló adataival.

Andorka, Faragó és a Balázs–Katus szerzőpáros mikrovizsgálatainak eredményei a következő táblázatban foglalhatók össze:⁴³

Falu	Felekezet	Év	1-2.	3.	4.	5.	6.	N
------	-----------	----	------	----	----	----	----	---

Magyar falvak

Alsónyék	ref.	1792	2,4	44,3	14,8	38,5	–	122
Kölked	ref.	1816	-	47,3	13,4	35,7	3,6	112
Sárpilis	ref.	1792	5,9	62,4	8,2	23,5	–	85
		1804	9	47	10	34	–	100
Tiszacsege	ref.	1808	1,5	65,5	10	18,4	4,6	261
Endréd	róm.kat.	1763	7,6	65,7	11,2	15,5	–	251
Fajsz	róm.kat.	1762	2,8	60,8	8,8	27,1	–	181

Német falvak

Dunabogdány	róm.kat	1747	0,8	77,2	7,9	9,4	4,7	127
Nagykovács	róm.kat	1747	5,7	79,3	7,1	7,9	–	140
		1769	2,6	77,4	5,8	13,7	0,5	190
Perbál	róm.kat.	1747	1,9	85,7	5,7	4,8	1,9	105

Szlovák falvak

Pereg	róm.kat	1777	4,5	72	4,5	12,9	6,1	132
Pilisszántó	róm.kat.	1747	4,1	70,4	8,2	17,3	–	98

Horvát falu

Tököl	róm.kat.	1747	3,7	45,5	6	44,8	–	136
-------	----------	------	-----	------	---	------	---	-----

* A táblázatban csak azokat a településeket szerepeltettem, amelyeknél a 3., 4., 5. kategóriák megoszlása egyértelmű volt.

A magyar mikroszintű háztartásmorfológiai vizsgálatok eredményei a Laslett–Hammel tipológia alapján. *Forrás:* Faragó (1997)

⁴³ A Laslett–Hammel-féle klasszifikáció ismertsége és használata nem korlátozódott a fent említett lokális vizsgálatok készítőire. Így például ezzel a módszerrel dolgozta fel Cegléd 1773-as katolikus összeírását Kocsis Gyula és Magyar Antal is (Kocsis 1992; Magyar 1987). Más kutatók azt a jobb használhatóság végett a saját céljaiknak megfelelően kisebb-nagyobb mértékig átalakítva használták.

Nagyjából Andorka és Faragó közös szintézisének megjelenése idején (Andorka–Faragó 1983) vált egyre inkább érezhetővé a hagyományos morfológiai megközelítés válsága. Az újabb és újabb (de azért nem olyan nagy számú) lokális vizsgálatok már csak ismételni tudták a korábbi állításokat, mely szerint Magyarország a háztartásszerkezeti sajátosságok tekintetében is köztes helyet foglal el Európa nyugati és keleti fele között, és hogy az ország régóta közismert regionális megosztottsága ezen a területen is jelentős eltérésekben jelentkezik. A vizsgálatok „csökkenő hozadékának” jelensége részben más témák irányába terelte a kutatókat, így főként a demográfiai átmenet, a termékenységszűkülés-születéskorlátozás kérdése kapott ismét figyelmet (lásd többek között Andorka egyke-kutatásait, Dányi Magyarországra számított princetoni indexeit). Ugyanakkor a további magyar családtörténeti kutatásokban csak elszórta jelentkeztek azok a témák, amelyek a már bemutatott nyugat-európai (elsősorban angolszász) hasonló vizsgálatok második hullámát jelentették. Mint ahogyan arra Faragó a rokonsági rendszerrel kapcsolatos tanulmányában rávilágított, Magyarországon a néprajz nem tudta azt a termékenyítő szerepet betölteni, amit Európa nyugati felén és Észak-Amerikában a társadalom-antropológia jelentett a családtörténet megújulását jelző rokonságtudományok megindulásában⁴⁴ (Faragó 1983). Emellett a magyar társadalomtörténet sem tudta az új irányzatokat közvetíteni, mivel itt is késett, késik a paradigmaváltás, a „new social history” új megközelítésének áttörése.⁴⁵ Ezért ha az elmúlt 10–15 év hazai, családtörténettel foglalkozó kutatásait áttekintjük, inkább egyéni teljesítményekről, mintsem a diskurzus közös nyelvéről beszélhetünk. A háztartásmorfológiai elemzésektől való elmozdulást jelzi Faragó Tamás nemrégiben megjelent tanulmánya, amelyben azt vizsgálja, hogy a már több szempontból elemzett Buda környéki falvaiban a rokonság inennyiben tölt be elsődleges társadalomszervező funkciót (1996). Itt kell megemlíteni a fiatalabb generációból Melegh Attila kutatását, amely két mezőváros (Tapolca és Halas) eltérő fejlődési útjait kívánja feltárni, többek között például egyéni életutak összehasonlításával (1997), vagy Pozsgai Péter Torna vármegyei vizsgálatát (1997), amelyben külön figyelmet szentel az örökléssel kapcsolatos paraszti családi stratégiáknak.

A nyugat-európai és a magyarországi társadalomtörténet helyzetének összehasonlításánál gyakori érv, hogy nálunk nincsenek olyan minőségű történeti források, mint egyes tőlünk nyugatabbra (vagy éppen északabbra/délebbre) fekvő országokban, mert részben nem is készültek ilyenek (az írásbeliség fejletlensége okán), részben pedig az idők során megsemmisültek (háborúk, selejtezések miatt). A saját vé-

⁴⁴ A néprajz (vagy inkább antropológia) hatása a háztartásszerkezeti kutatásokra leginkább Fél Edit és Hofer Tamás Átányról írt kötetei kapcsán mutatható ki. Különösen a háztartás és a munkaszervezet viszonyának sokféleségéről szóló részeket szokás idézni (lásd Fél–Hofer 1969). A *Proper peasants* kivételesen gazdag gondolatiságát jelzi, hogy ebben a kérdésben számos ismert külföldi kutató hivatkozik a kötetre (lásd többek között Richard Wall-nak a *Family Forms...* elé írt bevezetését).

⁴⁵ Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az új társadalom-történetírás nincs jelen egyes, az írásbeliséggel, a mentalitásváltozással, a paraszti fogyasztás módosulásával stb. foglalkozó írásban, hanem azt, hogy megjelenése nem hozott olyan áttörést, mint amilyen Nyugat-Európában megfigyelhető volt. Lehetséges, hogy ezen fázis helyett az új történészgenerációval együtt felnövő mikrotörténeti megközelítés fogja jelenteni az új paradigmát?

leményem az, hogy a családtörténeti kutatás, mint ami a társadalomtörténeten belül működő történeti demográfia egy részterülete, Magyarországon ez idáig nemigen használta ki a fellelhető forrásokban meglévő lehetőséget sem. A tömegesen fennmaradt anyakönyvek feldolgozása nem elég intenzív, általában csak bizonyos adatok kerülnek kiírásra, az úriszéki, bírósági peres iratok felhasználásával is ritkán találkozunk, a plébániákon, helyi levéltárakban őrzött iratok (pl. *Historia Domus*) pedig még katalógusszinten sem feltártak. Pedig ezen a területen a forrásközpontú helyett a problémaközpontú megközelítés, és ehhez kapcsolódva az interdiszciplinaritás hozhat egyedül további eredményeket.

Hivatkozott irodalom

- Andorka R. 1975. Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században: Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, LXXXVI. 2–3, 340–365.
- Andorka, R.–Faragó, T. 1983. Pre-industrial household structure in Hungary. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 281–307.
- – 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4, 402–437.
- Andorka R.–Balázs-Kovács S. 1984. A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia*, 2, 177–199.
- – 1986. The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792–1804). *Journal of Family History* (Vol. 11), 2, 169–192.
- Berkner, L. 1972. The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (Vol. 77), November, 398–418.
- 1975. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *Journal of Interdisciplinary History* (Vol. 4), Spring, 721–738.
- Bódy Zs. 1999. Mikrotörténeti módszerek makrotársadalmi csoportok kutatásában. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület miskolci konferenciája* (Megjelenés alatt.)
- Burch, T. K. 1972. Some demographic determinants of average household size: An analytic approach. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 91–102.
- Czap, P. 1983. A large family: the peasant's greatest wealth: serf households in Mishino, Russia, 1814–1858. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 105–151.
- Czoch G. 1999. A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület miskolci konferenciája*. (Megjelenés alatt.)

- Dányi D. 1965. Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–64.* Budapest: KSH, 73–109.
- 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3.* Budapest: KSH, 5–104.
- Dávid Z. 1973. A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748. *Történeti Statisztikai Kötetek.* Budapest: KSH
- Elder, G. H., Jr. 1987. Families and Lives: Some Developments in Life-Course Studies. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 179–199.
- Faragó T. 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3.* Budapest: KSH, 105–214.
- 1983. Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatósi eredmények alapján. *Ethnographia, 2,* 216–255.
- 1985. Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745–1770 között. *Történeti Statisztikai Füzetek, 7.* Budapest: KSH
- 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia, 39.* 4, 241–262.
- 1997a. Az egykorú néprajzi leírások mint a magyar család- és háztartástörténet forrásai. In: *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában.* Budapest: BKE, XIX. 2, 206–216.
- 1997b. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995).* 217–239.
- Fél, E.–Hofer, T. 1969. *Proper Peasants: Traditional life in a Hungarian village.* New York: Wenner–Gren Foundation, Part Two: The Family, 79–147.
- 1997. *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest: Balassi Kiadó
- Fortes, M. 1971. Introduction. In: J. Goody (ed.) *The developmental cycle in domestic groups.* Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Gaunt, D. 1983. The property and kin relations of retired farmers. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 249–280.
- Goode, W. J. 1963. *World Revolution and Family Patterns.* New York: The Free Press of Glencoe
- Goody, J. (ed.) 1971. *The Developmental cycle in domestic groups.* Cambridge: Cambridge University Press
- 1972. The evolution of the family. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time.* Cambridge: Cambridge University Press, 103–124.
- Goody, J.–J. Thirsk–E. P. Thompson (eds.) 1976. *Family and Inheritance.* Bristol: Cambridge University Press
- Granasztói Gy. 1982. A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle, 4,* 605–663.

- Hajnal, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In: D. V. Glass–D. E. C. Eversley (eds.) *Population in history: essays in historical demography*. London: Cambridge University Press
- 1983. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 65–104.
- Hammel, E. A. 1972. The zadruga as process. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 335–373.
- Hammel, E. A.–P. Laslett 1974. Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History* (Vol. 16), 73–103.
- Hareven, T. K. 1977. Family Time and Historical Time. *Daedalus*, 106, 57–70.
- 1987. Family History at the Crossroads. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, ix–xxiii.
- Kocsis Gy. 1992. Ceglédi katolikusok többcsaládós háztartásai a XVIII. század második felében. In: Mohay T. (szerk.) *Közelítések. Tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. *Ethnica*, 187–198.
- Laslett, P. 1965. *The World We Have Lost*. London: Arnold
- 1972. Introduction: The history of the family. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–89.
- 1977. *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–49.
- 1983. Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 513–563.
- 1987. The Character of Familial History, Its Limitations and the Conditions for Its Proper Pursuit. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 263–284.
- Laslett, P.–R. Wall (eds.) 1972. *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press
- Löfgren, O. 1974. Family and Household among Scandinavian Peasants: An Exploratory Essay. In: *Ethnologia Scandinavica*. 17–52.
- Magyar A. 1987. A ceglédi katolikusok háztartásszerkezete a XVIII. században. Szentendre: *Studia Comitatus*, 18, 123–142.
- Melegh A. 1997. Női és férfi életpályák két 18. századi mezővárosban. In: Nagy B.–S. Sárdi M. (szerk.) *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 157–163.
- Mitterauer, M. 1979. Családnagyság–családtípusok–családciklus. *Világtörténet*, (Új folyam) 4, 38–70.
- 1992. Peasant and Non-Peasant Family Forms in Relation to the Physical Environment and Local Economy. *Journal of Family History* (Vol. 17) 2, 139–159.
- Őri P. 1998. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, XLI. 4, 414–455.

- Pfister, U. 1992. The protoindustrial household economy: Toward a formal analysis. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 201–232.
- Pozsgai P. 1997. Family strategies and adjustment to the external opportunities in a rural region in Hungary in the second half of the 19th century. (Manuscript.)
- Rudolph, R. L. 1992. The European Peasant Family and Economy: Central Themes and Issues. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 119–138.
- Sabean, D. W. 1990. *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schlumbohm, J. 1992. From Peasant Society to Class Society: Aspects of Family and Class in a Northwest Protoindustrial Parish, 17th–18th Centuries. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 183–199.
- 1996. Micro-History and the Macro-Models of the European Demographic System: Life Course Patterns in the Parish of Belm, Germany – Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family* (Vol. 1), 1, 81–95.
- Segalen, M. 1986. Historical Anthropology of the Family. New York: Cambridge University Press, 1–42.; 257–308.
- Sieder, R.–M. Mitterauer 1983. The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*, 309–345.
- Sonkoly G.–N. Verdier 1996. Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és a francia társadalomtörténet múltja és új útjai. *Regio*, 7, 4, 105–119.
- Wall, R.–J. Robin–P. Laslett (eds.) 1983. *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wheaton, R. 1987. Observations on the Development of Kinship History, 1942–1985. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 275–301.